

Boethius in het Nederlands : studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius (1485), boek II / Mariken Goris. - Hilversum : Verloren, 2000. - 429 p. : ill. ; 24 cm. - (Middeleeuwse studies en bronnen, ISSN 0929-9726 ; 72) Ook verschenen als proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 2000. ISBN 90-6550-630-6 Prijs: € 40,-

De Gentse Boethius is een imposante incunabel, waarin de Latijnse tekst van de vijf boeken van Boethius' *Consolatio Philosophiae* wordt vergezeld van een vertaling en een zeer omvangrijk commentaar in het Middelnederlands. Het boek werd in 1485 gedrukt te Gent door Arend de Keyser, en telt maar liefst 360 folia. Het is niet bekend wie de vertaler-commentator was, maar de informatie die de proloog ons verschaft doet vermoeden dat het om een kanunnik van het Pharaïldis-kapittel te Gent ging of iemand die daarmee connecties had. Het is in alle opzichten een belangwekkend boek, niet alleen als representant van de Middelnederlandse bijdrage aan de receptie van Boethius' meesterwerk, maar ook als monument uit de vroege boekdrukkunst. Het proefschrift van Mariken Goris, waarop zij in oktober 2000 in Nijmegen promoveerde, is feitelijk pas het eerste boek dat geheel aan de Gentse Boethius gewijd is. (De dissertatie van J.M. Hoek uit 1943 besteedde al ruime aandacht aan de Gentse Boethius.) Het bevat een editie van boek II, voorafgegaan door een studie. Een editie van boek I is in voorbereiding (door W. Wissink), terwijl de andere drie boeken nog wachten op bezorgers.

Goris had geen gemakkelijke taak. Veel is onduidelijk rond de druk, die nogal wat slordigheden bevat, en de legger, die niet is overgeleverd. Daarnaast heeft het commentaar van de Gentenaar, zowel wat betreft lengte als diversiteit aan onderwerpen, bijna het karakter van een encyclopedie. De bronnen van de Gentenaar zijn velerlei maar lastig te traceren en dikwijls onuitgegeven. Het is dan ook een enorme verdienste van dit proefschrift dat het een substantiële bijdrage levert aan onze kennis van deze tekst, zonder dat wordt gesuggereerd dat dit de definitieve studie van de Gentse Boethius is. Integendeel, er blijft veel werk te doen, maar de heipalen zijn geslagen en aan de bouw is begonnen.

In haar studie gaat Goris uitvoerig in op de wijze van vertalen. Ze laat zien dat de Gentenaar een nauwgezette, woord-voor-woord, vertaling heeft gemaakt, met als resultaat een moeilijk Middelnederlands waarin de Latijnse zinsbouw zeer duidelijk doorschemert. Ze maakt aannemelijk dat een opmerking van de Gentenaar in de proloog over 'tghetal der voeten' geïnterpreteerd moet worden als 'lettergreepverzen': in de gedichten heeft de Gentenaar niet gestreefd naar een metrische vertaling maar lettergreepverzen geschreven. Ook in haar studie naar het commentaar komt ze met opvallend nieuwe vondsten. Bekend was dat de Gentenaar als hoofdbron het Latijnse Boethius-commentaar van Renier van Sint-Truiden heeft gebruikt. Maar de vele citaten, dikwijls geclusterd rond een bepaald trefwoord (armoede, gierigheid, etc.), wezen ook naar het gebruik van florilegia. Goris bewijst voor het eerst dat de Gentenaar veelvuldig gebruik heeft gemaakt van de *Manipulus florum* van Thomas van Ierland, een wijdverbreid florilegium dat stamt uit de veertiende eeuw. (De suggestie op p. 69 dat de Gentenaar mogelijk ook de *Polythecon* heeft gebruikt voor de klassieke dichters verdient uiteraard nader onderzoek.) Ze laat tevens zien hoe de Gentenaar deze bronnen vertaald en gebruikt heeft, en hoe ze hebben bijgedragen aan de *interpretatio christiana* van de *Consolatio*. Het troostrijke karakter van de *Consolatio* wordt door de Gentenaar sterk benadrukt, hetgeen zijn commentaar soms een typisch laatmiddeleeuws-devotioneel karakter verleent. Voorts schenkt Goris aandacht aan enkele interessante uitwijdingen van de Gentenaar, in het bijzonder die over Mohammeds opvattingen over het hiernamaals. In het slothoofdstuk wordt de Gentse druk vergeleken met twee andere, vergelijkbare incunabelen uit dezelfde tijd die volkstaal met Latijn combineren: de Neurenbergse uitgave van Koberger (1473) en de Brugse uitgave van Mansion (1477). Er is nog weinig of geen onderzoek gedaan naar deze spectaculaire drukken, en alleen om die reden al zijn Goris' observaties van waarde, zoals bijvoorbeeld dat Mansion slechts gedeeltelijk Renier van Sint-Truidens commentaar vertaalde om aan zijn Franse vertaling toe te voegen.

De editie volgt in grote lijnen de opmaak en spelling van de Gentse druk met drukfouten en al (bijv. 'ifelicissimum' op p. 237); emendaties (c.q. correcties) vindt men in appendix 1. Terecht karakteriseert Goris haar werk als een 'studie-editie' c.q. een 'verantwoorde leestekst'. Toegevoegd zijn twee annotatieblokken met woordverklaringen en andere uitleg. Voor onge-

oefende lezers van het Middelnederlands zijn de woordverklaringen onmisbaar. Drie appendices en vier registers completeren het geheel.

Eén van de moeilijkste aspecten van de tekst is de grote hoeveelheid citaten uit allerhande werken. Het zoeken naar exacte bronnen wordt om verschillende redenen bemoeilijkt: in veel gevallen ligt een florilegium zoals de *Manipulus florum* als bron voor de hand, maar vele florilegia zijn niet uitgegeven. Bovendien, alles staat in het Middelnederlands, dus zoeken in Latijnse databestanden zoals CETEDOC en *Patrologia Latina* is haast ondoenlijk en erg tijdrovend; de citaten bevatten bovendien veel ‘pseudo-literatuur’. Voorts is de hoofdbron van het Gentse commentaar, het Latijnse commentaar van Renier, onuitgegeven en de handschriften zijn bijzonder lastig leesbaar. Enzovoorts. De editie biedt dan ook begrijpelijkerwijs geen bronvermeldingen, maar alle auteurs en titels, zoals ze in de druk gevonden worden, zijn in een autoriteiten-register opgenomen. Hier was enige schifting en kritische bijstelling wel mogelijk geweest, al was het maar om de lezer wat op weg te helpen. Meestal wordt in het register een titel in de nominatief gegeven, soms echter in andere naamvallen (‘Libro de...’, ‘Tractatu de...’); één werk wordt soms onder verschillende titels opgevoerd, bijv. *Ad Ruphinum* en *Contra Ruphinum*, of *Liber de pugna virtutum* en *Psychomachia* (ze hadden dan beter bij elkaar kunnen staan); de Oden (maar lees ‘Odae’ in plaats van ‘Odia’) van Horatius zijn gelijk aan zijn Carmina (het vraagteken kan dus weg); achter de twee titels bij de naam Fulgentius gaan bijna zeker twee auteurs met dezelfde naam schuil (de bisschop en de mythograaf); ‘pseudo-Salustinus’ moet zijn pseudo-Sal[ust]us, en bijbehorende titel verschijnt in de tekst als ‘in Inventis’, in het register in ‘In Iuventis’, maar moet zijn ‘in Invectis’; er zijn meer titels die het predicaat ‘pseudo’ verdienen dan nu wordt gegeven, al dan niet vergezeld van een vraagteken (Bernard van Clairvaux schreef bij mijn weten geen ‘Yconomica’; *De clauastro anime* staat bij Hugo van St. Victor, maar is van Willem van Auvergne, en *De quatuor virtutibus*, hier onder Seneca vermeld conform de toeschrijving door de Gentenaar, is een werk van Martinus van Braga; etc.). De expansie van de afgekorte titels in de tekst levert dikwijls ongrammaticale constructies op, en het is niet altijd duidelijk of de bronnen daar debet aan zijn (‘in Rhetorice sua’; ‘super Genesis’; ‘nono Confessiones’; ‘Libro Confessione’, ‘per Innocentius’, etc.). Slordigheden zijn bewust gehandhaafd ‘ten einde een getrouw beeld te geven van de tekst’ (p. 72) – een legitieme editoriale keuze, maar dan zou een enkele opmerking over auteurs, titels, onjuiste vormen van titels e.d. op haar plaats zijn geweest in het tweede annotatieblok, zeker als die informatie ook niet in het betreffende register gevonden wordt.

Enkele kleinigheden ter aanvulling of correctie. Ter aanvulling op appendix 3: ‘in sperata’ op p. 175 (editie Bieler: ‘insperata’). Het citaat van Cicero op p. 179 is uit *De inventione* 1.1. De zin over Croesus die de Alis oversteekt (p. 206) wordt in Boethius-commentaren vaak geciteerd en als bron kan hebben gediend Calcidius (ed. Waszink, p. 199). ‘Pervulorum’ moet uiteraard ‘parvulorum’ zijn (p. 233 en 421). Wat een ‘minor’ en ‘major’ is wordt uitgelegd in de studie, maar in het commentaar was enige uitleg bij ‘argumento a maiori’ (bijv. p. 243) op zijn plaats geweest of tenminste een terugverwijzing naar de studie. Aan de vermelding in de tekst van ‘de philosophe’ (Aristoteles) kan nog worden toegevoegd die op p. 185 (vergeten in het register). De anekdote over Diogenes (p. 305) wordt o.a. door Hieronymus verhaald in zijn *Contra Iovinianum* 2.345, en wordt geregeld geciteerd door middeleeuwse auteurs waaronder Boethius-commentatoren. Verschillende woorden uit de Gentse Boethius komen niet in de woordenboeken voor, of althans niet in de betekenis zoals ze bij de Gentenaar voorkomen. Goris geeft ze in appendix 2. Feitelijk zou men dan twee lijsten willen hebben: één met termen die überhaupt niet voorkomen in die woordenboeken, en één met termen met afwijkende betekenissen (de mededeling die app. 2 inleidt vind ik wat ambigu). In het register van begrippen zou men een verwijzing naar de ‘Sarasijnen’ verwachten (deze interessante discussie over Mohammed wordt echter wel gevonden via de ingangen ‘hiernamaals’ en ‘ziel’).

Laat duidelijk zijn dat deze lijst van kleine aanvullingen en correcties geen enkele afbreuk wil doen aan de herculesarbeid die Goris geleverd heeft: ‘Hier hebdi dat eine grote sake es, ghemeen oorboor vordren ende wel regieren’, om de Gentenaar te citeren. Als eerste heeft zij met haar editie de Gentse Boethius – in de internationale literatuur gerekend tot ‘the most impressive incunables produced in the Low Countries’ – voor een breder publiek toegankelijk gemaakt, en met haar studie een aantal wezenlijke stappen gezet in de verdere studie van deze

tekst. Het is dan ook zeer te hopen dat de andere, filosofisch spannender boeken (III, IV en V) spoedig uitgegeven zullen worden.

Lodi Nauta

Die conste vanden getale : een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen / Marjolein Kool. - Hilversum : Verloren, 1999. - 403 p. : ill. ; 24 cm + diskette 3.5". - (Middelleeuwse studies en bronnen, ISSN 0929-9726 ; dl. 64). Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht, 1999. ISBN 90-6550-050-2 Prijs: € 35,-

Over het onderwijs in de middeleeuwen (vóór 1400) in de (Noordelijke) Nederlanden is vrij weinig bekend. Er zijn slechts enkele bronnen over, die dit onderwijs beschrijven, en dan gaat het vooral om het 'hogere' onderwijs: de *grote of Latijnse school*. Daar werd dan ook voornamelijk Latijn geleerd, aangezien deze kennis noodzakelijk was voor inschrijving aan een universiteit. Over de boeken waarmee men bijvoorbeeld de Latijnse grammatica aanleerde, zou wel iets te vinden zijn. Maar hoewel hierover nauwelijks iets bekend is, was er zeker ook ander onderwijs, voor kleinere kinderen, voor jongens en meisjes, onderwijs, waaraan vóór 1400 nauwelijks boeken te pas kwamen: alles werd uit het hoofd geleerd. In de vijftiende eeuw komt dan de behoefte op aan meer praktijkgericht (vervolg)onderwijs voor burgerkinderen. Er ontstaan naast de stadsscholen zogenaamde *bijsscholen*, particuliere instituten waar dit onderwijs wordt geboden: de *Franse school*. Rekenen (cijferen en handelsrekenen) was naast de Franse taal een belangrijk vak op deze scholen.

Het boek *Die conste vanden getale* is gebaseerd op onderzoek van 36 Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, dus uit de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd. Het heeft een tweeledige vraagstelling:

- Welk rekenonderwijs blijkt uit de rekenboeken?
- Welke bijdrage hebben de rekenboeken geleverd aan de ontwikkeling van de wiskunde, het onderwijs, de didactiek en de rekenterminologie in het Nederlands taalgebied?

Na een korte uitleg over het traditionele *penningrekenen*, een methode waarvoor boeken niet nodig waren, en een nuttig overzicht van schooltypen, volgt een gedegen beschrijving van het hele vakgebied 'rekenen' (met Hindoe-Arabische cijfers). Kool geeft vervolgens een uitputtende behandeling van de getallen-rekenkunde die zij in de 36 rekenboeken van haar onderzoek heeft gevonden.

Alle rekenkundige basishandelingen, zeg maar: optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen, breuken, (en soms ook worteltrekken), worden met talloze voorbeelden zo helder mogelijk uitgelegd. Hierbij wordt ook rechtgedaan aan de in de bronnen gebruikte manier van noteren: heel veel plaatjes zijn opgenomen om de voorbeelden te illustreren. Het wordt hierdoor de huidige lezer mogelijk gemaakt de notatie van de zestiende eeuw te 'vertalen' naar de hedendaagse notatie, onontbeerlijk voor een goed begrip van de inhoud.

Vervolgens komt de 'toegepaste rekenkunde' aan bod: rekenregels (de 'regel van drieën' en talloze andere), die gebruikt worden voor allerlei praktische toepassingen: handelsrekenen, buitenlands geld, verzekeringen, technische toepassingen.

Ook de didactische methodes die worden gehanteerd in de verschillende boeken komen uitvoerig aan bod. Ondanks de boekvorm moet er toch nog erg veel uit het hoofd geleerd worden, en ook het oplossen 'uit het hoofd' is een veel aanbevolen manier. Uit een hoofdstuk over de relaties tussen de rekenboeken onderling blijkt dat zij elkaar, afhankelijk van de specifieke doelgroep, wel gebruiken, maar niet overschrijven.

Het aardige van dit boek voor iemand die zich met de Middeleeuwen en vroeg-moderne tijd bezighoudt, en dat hoeft niet in het bijzonder het rekenen te zijn, is, dat het hele laat-middeleeuwse leven de revue passeert in deze rekenboeken. Immers, vele financiële, administratieve en technische aspecten van het leven komen in de door de auteurs van de rekenboeken gebruikte voorbeelden en sommen aan bod.